

MUHAMMED PÂRSÂ TAM BİR TEFSİR YAZMIŞ MIDIR?

HAS MUHAMMAD PÂRSÂ WRITTEN A COMPLETE TAFSEER?

Abdumelik İBRAHİMOĞLU*

Öz

Nakşebendî şeyhlerinden Muhammed Pârsâ (ö. 822/1420), muhtelif alanlarda çok sayıda eser kaleme almıştır. Onun kaleme aldığı eser türlerinden biri de tefsirdir. Kaynaklara bakılırsa onun yazdığı bu tefsir yüz ciltlik tam bir tefsirdir. Ancak bu tefsirin nerede olduğuna dair herhangi bir bilgi yoktur. Yani böyle bir tefsirin varlığını gösteren hiçbir kütüphane kaydına rastlanmamaktadır. Şayet Muhammed Pârsâ böyle bir tefsir yazmışsa da bu, şu an elimizde mevcut değildir. Fakat bu tefsirin bir parçası sayılabilecek bazı nüshalarına kütüphane kayıtlarından ulaşılabilmektedir. Dolayısıyla söz konusu tefsirin bahsi geçen tam bir tefsirin parçası mı yoksa müellifi tarafından yazılan miktarının bu mu olduğu konusu netlik kazanmamıştır. İşte bu makalede sözü edilen problemin varlığı konu edilecek ve bazı kaynaklarda geçtiği şekliyle Muhammed Pârsâ'nın tam bir tefsir yazıp yazmadığı tartışılacak ve bir sonuca ulaşmaya çalışılacaktır. Ayrıca Muhammed Pârsâ'ya ait eldeki tefsir malzemesi el yazması nüshalarıyla birlikte toplu bir şekilde ele alınacak ve Muhammed Pârsâ'nın bu husustaki yetkinliği değerlendirilecektir.

Anahtar Kelime: Tefsir, Tasavvuf, İshârî Tefsir, Muhammed Pârsâ, El Yazması Nüshalar.

Abstract

Muhammad Pârsâ (d. 822/1420), one of the Naqshbandî sheikhs, has written many works in various fields. One of the types of works written by Pârsâ is tafseer (commentary). According to the sources, this tafseer written by him is a complete tafseer of one hundred volumes. However, there is no information about the whereabouts of this translation. In other words, no library records has been found that indicates the existence of such a tafseer. If Muhammad Pârsâ has written such a commentary, it is not available at the moment. But some copies of this commentary, which can be considered as a part of it, can be accessed from the library records. Therefore, it is not clear whether the tafseer in question is a part of the aforementioned complete tafseer or whether this is the amount written by its author. In this article, the existence of the aforementioned problem will be examined and it will be discussed whether Muhammad Pârsâ has written a complete commentary as it is mentioned in some sources and it will be tried to reach a conclusion. In addition, the exegetical material of Muhammad Pârsâ will be discussed collectively together with the manuscript copies and the competence of Muhammad Pârsâ in this matter will be evaluated.

Keywords: Tafseer, Sufism, Ishârî Tafseer, Muhammad Pârsâ, Manuscript Copies.

GİRİŞ

Bahâeddîn Nakşbend'in (ö. 791/1389) önde gelen mürid ve halifelerinden Muhammed Pârsâ Timurlular devrinde yaşamış sûfî bir müelliftir. 746/1345 yılında Buhara'da dünyaya gelen Pârsâ, medresedeki eğitimini tamamladıktan kısa bir süre sonra Bahâeddîn Nakşbend'e intisap etmiştir. Hem medresede tadrîs faaliyetlerinde bulunmuş hem de dergâhta irşâd faaliyetlerini yürütmüştür. Ayrıca gerek tasavvuf gerekse diğer dinî ilimlere dair çok sayıda eser kaleme almıştır. *Faslü'l-hitâb* (eser hakkında detaylı bilgi için bk. İbrahimoglu, 2022, s. 1116-1143), *Tahkîkât (Tuhfetü's-sâlikîn)*, *Risâle-i Kudsiyye*, *Risâle-i Keşfiyye*, *Risâle-i Mahbûbiyye*, *Şerh-i Fusûsu'l-hikem*, *el-Fusûlü's-sitte* ve *Tefsîr-i Süver-i Semâniye* bu eserlerden bazılarıdır. Bunlardan kimisi henüz yazma hâlinindedir, kimisi de basılmıştır. Birçok mürid ve talebe de yetiştiren Muhammed Pârsâ ömründe iki defa hacca gitmiştir. Oğlu Ebû Nasr Pârsâ'nın (ö. 865/1461) da aralarında bulunduğu büyük bir kabileyle çıktığı son hac yolculuğunda Mekke'ye ulaştıktan sonra rahatsızlanmış, hac farızasını yerine getirirse de veda tavafını sedye ile tamamlamak durumunda kalmıştır. Hasta hâliyle Medine'ye doğru yola çıkan Pârsâ, oraya vardıkdan sonra 24 Zilhicce 822/11 Ocak 1420 Perşembe günü 76 yaşındayken vefat etmiştir. Büyük bir kalabalık tarafından kılınan cenaze namazının ardından Hz. Peygamber'in amcası Abbas'ın (ö. 32/653) Cennetü'l-bakî'daki kabrinin yakınına defnedilmiştir (Buhârî, 1110/1, 25b-29b, 38a-39b; 66b-67b; Câmî, 1373, 397-400; İbrahimoglu, 2023, s. 73-143; Safî, 2536, 1/101-111; Sehâvî, ts., 10/20, 121).

Dinî ilimlerin hemen her sahasında eser veren Muhammed Pârsâ'nın telif ettikleri arasında Kur'ân tefsirine dair bir eser de bulunmaktadır. Hicrî 9. asrın önemli Farsça tasavvufî tefsirlerinden biri olarak kabul edilen (Safâ, 1364, 4/89) bu eserin baştan sona tam bir Kur'ân tefsiri olup olmadığı hususu netlik kazanmış değildir. Bununla birlikte eserin bazı bölümlerine ait çeşitli nüshalar dünyanın farklı kütüphanelerinde saklı tutulmaktadır. Bu bölümlerden biri Fâtiha sûresinin tefsiri, diğeri Âyetü'l-kürsî'nin tefsiri ve ötekisi de nisbeten diğerklerinden daha hacimli olup otuzuncu cüzden seçilmiş sekiz sûrenin tefsirinden müteşekkildir. Mezkûr bölümler incelendiğinde bunların tam bir Kur'ân tefsirini andıran kısımlar olduğu düşünülmektedir. Ancak herhangi bir kütüphanede veya katalogda onun yazdığı bu özellikte tam bir Kur'ân tefsirinin kaydına rastlanmamaktadır. Öte yandan Pârsâ'nın yaşadığı dönemin tarih kaynaklarında onun kaleme aldığı büyük hacimli bir tefsirden bahsedilmektedir (İbn Arabşâh, 1986, s. 468). Daha başka kaynaklarda ise sözü edilen bu tefsirden alıntı yapan bazı tefsirlerden söz edilmektedir (Kişmî, 1375, s. 128). Bu vb. kayıtlar dikkate alındığında Pârsâ'nın tam bir Kur'ân tefsiri yazdığı ancak bunun günümüze ulaşmadığı anlaşılmaktadır.

Muhammed Pârsâ'nın eserlerinde kullandığı dil ağırlık olarak Farsça olmakla birlikte yer yer Arapça ifadeler de rastlanmaktadır. Bazı eserlerini ise yalnızca Arapça olarak kaleme aldığı görülmektedir. Sözü edilen tefsir bölümlerinin dili Farsçadır. Kısmen Arapça ibarelere de yer verilmektedir. Bu araştırmada söz konusu tefsirin günümüze ulaşan kısımları hem muhteva hem de şekil açısından ele alınıp değerlendirilmekte ve bunlara ait ulaşılabilen veya tesbit edilebilen tüm nüshalardan bahsedilmektedir.

Bu çalışmada Muhammed Pârsâ'nın tam bir tefsir yazıp yazmadığı tartışılmakta ve bahsi geçen tefsirinden günümüze ulaşan kısımları incelenmektedir. Bu kısımlara ait dünya ve Türkiye kütüphanelerinde bulunan nüshaları ele alınmakta ve bunlarla ilgili bilgiler verilmektedir. Bu tefsirin ilim ve tasavvuf ehli çevrelerde bıraktığı etkilerin izleri sürülmekte ve bazı kısımları üzerinde günümüzde yapılan akademik çalışmalar zikredilmektedir. Ayrıca kimi araştırmacılar tarafından bu tefsirin bazı nüshaları olduğu zannedilen ama aslında daha başka müelliflere ait olan eserlerin yanlışlıkla Muhammed Pârsâ'ya nisbet edildiği görülmekte ve bunlarla ilgili gerekli veriler ortaya konarak söz konusu durumun hatalı nisbetten kaynaklandığı belirtilmektedir.

1. Muhammed Pârsâ'nın Tefsiri

Hemen her alanda olduğu gibi tasavvuf sahasında da Kur'ân-ı Kerîm tefsiri yazılmıştır. İşari tefsir adı verilen bu tarz bir Kur'ân tefsiri yazan sûfi müelliflerden biri hiç kuşkusuz Muhammed Pârsâ'dır. Çeşitli kaynaklarda Muhammed Pârsâ'ya ait bu tefsirden bahsedilmektedir. Tefsir tarihi türünden bazı kaynaklarda ise birtakım şahıslardan söz edilmektedir. Ancak bunların verdiği bilgilere bakıldığında kastedilen kişinin Muhammed Pârsâ olup olmadığı anlaşılammaktadır. Meselâ H 11. asır Osmanlı müelliflerinden Ahmed Edirnevî, müfessirlere dair tabakatında “eş-Şeyh Mahmûd b. Mahmûd el-Hâfız el-Buhârî eş-şehîr bi'bni Ersân (ö. 539/1144)” isminde Muhammed Pârsâ'yı andıran birinden bahsetmekte (Edirnevî, 1997, s. 175), bazı çalışmalarda da bunun Pârsâ olduğu ileri sürülmektedir (Pâketçî, 1385, 15/716). Lakin verilen bilgilere bakılırsa bunun pek isabetli olmadığı söylenebilir. Zira Edirnevî'nin kaydettiği veriler dikkatle incelendiğinde bahsedilen zâtın İbn Ersân diye şöhret bulduğu ve H 539/1144 yılında vefat ettiği belirtilmektedir. Oysaki bu veriler Muhammed Pârsâ ile ilgili bilgilerle uyuşmamaktadır. Fakat verilen bilgilerde bir istinsah veya basım hatası olduğu varsayılırsa ancak o durumda sözü edilen kişinin Muhammed Pârsâ olduğu kabul edilebilir.

Timurlular devri tarihçilerinden İbn Arabşâh (ö. 854/1450) ise Muhammed Pârsâ'nın yüz ciltlik bir tefsiri olduğunu kaydetmektedir (İbn Arabşâh, 1986, s. 468; İbn Tağrîberdî, 1963, 4/137;

İbnü'l-İmâd, 1993, 9/229; Sehâvî, ts., 10/121). Bu ifadedeki cilt sayısında bir abartı olduğunu söylemek mümkündür hatta cilt kelimesini cüz anlamında anlamak daha uygun görünmektedir. Bununla birlikte buradan Muhammed Pârsâ'ya ait Kur'ân'ın baştan sona tam bir tefsiri olduğu sonucu pekâlâ çıkarılabilir. Nitekim Pârsâ, Fâtîha tefsirinin girişinde bunun Kur'ân-ı Kerîm'in bir tercüme ve tefsiri olduğunu açıkça söylemekle bu gerçeği dile getirmektedir (Pârsâ, 125/3, 149b). Yani kullanılan bu ifadenin söz konusu tefsirin baş tarafı sayılan bir yerde - mukaddimedede- sarf edildiği düşünüldüğünde bunun ne derece önemli olduğu ve ne ifade ettiği gayet anlaşılır hâle gelmektedir. Aynı şekilde İmâm Rabbânî'nin (ö. 1034/1624) halifesi Muhammed Hâşim Kışmî (ö. 1041/1631) de *Reşehât*'ın bir zeyli mâhiyetinde olan *Nesemâtü'l-kuds* isimli eserinde bu meyanda bazı ifadeler yer vermekte ve *Reşehât* müellifinin babası Mevlânâ Hüseyin Vâiz-i Kâşifi'nin (ö. 910/1504-1505) *el-Cevâhir* adlı tefsirinde Muhammed Pârsâ'nın "Kelâm-ı Mecîd" in tamamı üzerine yazdığı meşhur olmayan tefsirinden çokça nakilde bulunduğunu kaydetmektedir (Kışmî, 1375, s. 128). Bu ifadelerden Muhammed Pârsâ'nın Kur'ân'ın bütünü tefsir ettiği ancak bu tefsirin pek meşhur olmadığı anlaşılmaktadır. Ayrıca hemen belirtelim ki Mevlânâ Hüseyin Vâiz-i Kâşifi, tam adı *Cevâhirü't-tefsîr li-tuhfeti'l-emîr* olan söz konusu eserini dört cilt olarak planlamış ancak sadece ilk cildini yazabilmiştir. Tasarladığı şekilde eserini tamamlayamayacağını anlayan Mevlânâ Hüseyin, bu düşüncesinden vazgeçerek daha sade bir dille ve daha kısa olarak *Mevâhib-i 'Aliyye (Tefsîr-i Hüseyinî)* isimli tefsirini kaleme almıştır. Eser iki defa Türkçeye çevrilmiştir. Bu tercümelere biri, *Heşt Bihişt* adlı eserin müellifi İdrîs-i Bitlisî'nin (ö. 926/1520) oğlu Defterdar Ebülfazl Mehmed Efendi (ö. 982/1574) tarafından *Terceme-i Tefsîr-i Mevâhibü'l-aliyye* veya *Terceme-i Tefsîr-i Hüseyin Vâiz* adıyla yapılmıştır (Atâî, 1268, s. 189; Hamidullah & Yaşaroğlu, 1991, s. 133, 143; Mehmed Tâhir, 1342, 3/9; Özcan, 1994, 10/357; Süreyyâ, 1308, 1/171). Diğeri de Kırmırlı İsmâil Ferruh Efendi (ö. 1256/1840) tarafından 1830 yılında *Mevâkib* adıyla tercüme edilmiştir. İsmâil Ferruh Efendi'nin yaptığı çevirinin birçok baskısı yapılmıştır (Hamidullah & Yaşaroğlu, 1991, s. 96, 103, 133-34, 143-46, 172; Karaismailoğlu, 1999, 19/16-18; Mehmed Tâhir, 1333, 1/394-95; Safâ, 1364, 4/88-89; Süreyyâ, 1311, 4/14).

Aşağıda bahsedilen müellif nüshasına göre Muhammed Pârsâ'nın bu tefsirini 815/1412 tarihinde yazdığı anlaşılmaktadır. Esad Efendi nüshasının sonunda ise eserin 820/1417 yılında yazıldığı kaydedilmektedir. Bu ikinci tarih, muhtemelen eserin müellif gözetimindeki tashihli istinsah tarihidir. Öyleyse Muhammed Pârsâ, tam bir Kur'ân tefsiri niyetiyle bu eserini çok önce yazmaya başlamış ve söz konusu kısmı da belirtilen tarihte tamamlamıştır. Ancak şartlar

el vermediği için bir bütün olarak bunu tamamlamaya muvaffak olamamıştır. Eğer Muhammed Pârsâ'nın Kur'ân-ı Kerîm'i baştan sona kadar bütünüyle tefsir ettiği kabul edilirse bu durumda, mübalağası bir yana, İbn Arabşâh'ın dediği ile Hâşim Kişmî'nin Hüseyin Vâiz-i Kâşifi'den aktardıklarının isabet derecesi artar ve bir bütün hâlinde elimizde olmayan böyle bir tefsirin kayıp olduğuna hükmedilir. Şayet ikinci ihtimâl geçerli addedilirse buna göre Hâce Pârsâ'nın tefsir adına yazdıklarının elimizde bulunan Fâtiha, Âyetü'l-kürsî ve sekiz sûrenin tefsiri ile bazı kaynaklarda bahsi geçen kısımlardan ibaret olduğu sonucu ortaya çıkar. Fakat öyle anlaşılıyor ki o, bu tefsirini yazarken baştan sona kadar bir seferde bitirip yazmayı değil de kısım kısım yazmayı planlamıştır.

Bu ihtimâlleri artırmak her zaman için mümkündür. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki Muhammed Pârsâ'nın yazmış olduğu tam bir tefsir şu an elimizde mevcut değildir. Yanı sıra Ubeydullah Ahrâr'ın (ö. 895/1490) sohbetlerinde istifade ettiği belirtilen bu tefsirin (Nîşâbü'rî, 1380, s. 172) kaynaklarda bahsedilen Mülk cüzünden (29.) bazı sûrelerin tefsiri (Babanzâde, 1951-55, 2/183; Kâtib, 1941, 1/447) ile Yâsîn sûresi tefsirine ait herhangi bir nüshasının varlığından da haberdar değiliz. Ancak Safî'nin aktardıklarına göre Hâce Pârsâ, Yâsîn sûresinin tefsirinde Ubeydullah Ahrâr'ın anne tarafından dedelerinden olan Mevlânâ Tâceddîn Dergâmî'nin görüşlerine müracaat etmiştir. *Reşehât* müellifinin kaydettiklerine bakılırsa Pârsâ'nın bu eseri gördüğü anlaşılmaktadır. Zira Safî, Muhammed Pârsâ'nın bu tefsirin baş taraflarındaki hâşiyede hakkıyla Kur'ân tilâvetinin nasıl yerine getirilmesi gerektiği hususunda bu zâtın söylediklerine yer verdiğini belirtmektedir. Ve yine Muhammed Pârsâ'nın bu zâtın akrabalarından biri olan Mevlânâ Muhammed Beşâğârî'yle mülâkî olduğunu nakletmektedir (Safi, 2536, 2/381). Ayrıca Nebe' cüzünden (30.) bazı sûrelerin olduğu bölümün nüshaları kütüphanelerde mevcuttur. Bazı çalışmalarda ise sözü edilen bu tefsirin Mülk sûresinden (67.) Nebe' sûresine (78.) kadar olan kısmı ihtiva ettiği belirtilmiştir (Âteşîncân, 1380, 1/797). Bununla birlikte sözü edilen bu kayıp Farsça tefsirden olduğu düşünülen bazı kısımların günümüze ulaştığı kesindir.

Son olarak temas edilmesi gereken bir husus da şudur ki bu tefsirin Mevlevî Hâfız Nezîr Ahmed tarafından yanlışlıkla Muhammed Pârsâ'nın babasına nisbet edildiği belirtilmektedir (Storey, 1927-39, 1/8). Aynı şekilde Muhammed Pârsâ'ya ait olup Süleymaniye YEK Laleli bölümü 3655/1 numarada kayıtlı bulunan bir tefsir nüshasının hemen başında zikredilen müellif isminin de "Muhammed b. Mahmûd" olarak geçtiği görülmektedir. Nüsha bu şekilde Hâce Pârsâ'nın babasına isnat edilmiş gibi görünse bile isimlerde bazen müellifin baba adının yazılmayıp dede adının yazılması -ki bu, çoğu kere bir istinsah hatası kabul edilir- bir gelenek olarak kabul

edilmektedir (İrâkî, 1354, s. 65; Kerbelâî, 1344-49, 1/380). Dolayısıyla bunun farkında olunmalı ve yanlış nisbetlerde bulunulmamalıdır.

Çeşitli kütüphanelerde farklı nüshaları bulunan bu tefsirden (eserle ilgili olarak ayrıca bk. İbrahimoğlu, 2023, s. 285-287) geriye kalan kısımlar şunlardır:

1.1. Tefsîr-i sûretü'l-fâtiha (tefsîr-i sûre-i fâtihatü'l-kitâb)

Arapça ibâreler barındırmakla birlikte ağırlıklı olarak Farsça olan bu eserin yukarıda bahsedilen kayıp tefsirin baş kısmı olduğu düşünülmektedir. Zira eserin hemen girişinde Kur'ân'ı anlayarak ve tefekkür ederek okumanın ehemmiyeti belirtilmekte ve hemen akabinde bu eserin Kur'ân-ı Kerîm'in bir tercüme ve tefsirinden ibaret olduğu ifade edilmektedir (Pârsâ, 125/3, 149b). Buna göre eserin bu bölümünü, yukarıda bahsedilen ve tam bir tefsir olduğu düşünülen birkaç ciltlik bir tefsirin mukaddimesi olarak kabul etmek mümkündür. Dolayısıyla bu mukaddimedede müellif, kaleme aldığı tefsirin sağlam kaynaklardan devşirildiğini ve büyük din âlimleri ile yakîn ehlinin veciz sözlerinden iktibas edildiğini belirtmektedir. Bu çerçevede gönlü kötü ahlâktan arındırıp Kur'ân okumaya hazır hâle getirmek gerektiğini zira Kur'ân'ı gaflet hâlinde okumanın onu okumamak anlamına geldiğini ifade etmektedir. Haddizatında Kur'ân'ı tilâvet etmeye hazır olan sâlikin de farklı sıfatların tecellî etmesi ve ilimlerin hakikatini anlaması gibi birçok faydalar elde edebileceğini söylemektedir. Zikrin nuruyla bezenmiş müntehi sâlik için ise Kur'ân'ı tilâvet etmenin bütün ibadetlerin özelliklerini bünyesinde taşıyan namazın farz ve sünnetlerinden sonra en faziletli vird ve en kâmil amel olduğunu beyan etmektedir. Yanı sıra istiâze ve besmelenin tefsir ve şerhini yapmakta, Fâtiha sûresinin faziletini anlatan birtakım rivayetlere yer vermekte ve sûrenin bilinen bazı isimlerini zikrederek açıklamaktadır (Pârsâ, 125/3, 149b-155a). Zaman zaman Farsça şiirlere yer verilerek anlam bakımından zenginleştirilen ve çeşitli kütüphanelerde [meselâ İran'daki nüsha için bk. Kitâbhâne ve Mûze-i Millî-yi Melik (Tahran), No. 182/1, vr. 2b-15a] muhtelif nüshaları (Münzevî, 1348-50, 1/30) bulunan bu tefsirin temin edebildiğimiz iki nüshası bulunmaktadır.

Bunlardan biri, Çorum'daki Hasan Paşa YEK'te 125/3 kayıt numarasıyla bulunan nüshadır. 149b-173b varakları arasında yer alan ve 17 satırdan oluşan bu nüshanın ilk sayfasının üst kısmında “*Tefsîr-i Fâtiha-i Şerîfe*” ismi kayıtlıdır. Âyetlerin üzeri kırmızı renkle çizilerek belirginleştirilen eserde nadiren sayfa kenarlarına hâşiye düşülmüştür. Ferâğ kaydında müstensih olarak Abdullah el-Hâfız eş-Şebüsterî (kütüphane kaydında eş-Şibserî) ismi kayıtlıdır. İstinsah tarihi ise evâhir-i Cemâziyelâhir 935'tir (1529 Mart başı). Buna göre mevcutlar içerisindeki en eski nüshadır.

Eserin bir diğer nüshası da 3262/3 kayıt numarasıyla Beyazıt YEK'te bulunmaktadır. Veliyüddin Efendi koleksiyonunda korunan eser 36b-50b varakları arasında olup satır sayısı 21'dir. Âyetlerin belirginleştirilmediği görülen bu nüshanın bazı sayfa kenarlarına az sayıda hâşiye dercedilmiştir. Ferâğ kaydında eserin ismi “*Tefsîru sûreti'l-Fâtihati's-Şerîfe*”, müstensih adı Mevlânâ Dervîş Efendi el-Üskübî el-Mektûbî, istinsah tarihi de Zilkaade 1028/Ekim 1619 olarak verilmiştir. Ayrıca ferâğ kaydından sonraki ibârelerin benzerliğinden hareketle bu nüshanın bir önceki Çorum nüshasından kopya edildiğini söyleyebiliriz.

1.2. Tefsîr-i âyetü'l-kürsî

Bakara sûresi 2/255. âyetin tefsiri olan bu küçük risâlenin tesbit ettiğimiz yegâne nüshası Özbekistan Fenler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü Kütüphanesindedir. Sayfa kenarlarının tamir edildiği görülen nüsha 5038/2 olan kayıt numarasıyla 174b-175b varakları arasındadır. 21 satırdan oluşan ve besmeleyle başlayan risâlenin başlangıcında herhangi bir bilgi verilmemiş, doğrudan âyetin ilk cümlesiyle giriş yapılmıştır. Tefsir edilen âyet kısımlarının üzeri kırmızı kalemle çizilmiş, risâle metninin etrafı renkli çizgilerle çevrilmiş ve sayfa kenarlarında bir miktar hâşiye yazılmıştır. Üzerinden uzun zamanın geçmesiyle bazı kelimelerin mürekkebi silinmiş ve bu nedenle okunması zorlaşmıştır. Risâlenin herhangi bir yerinde tarih yoktur ancak içinde bulunduğu mecmua 1042/1632 tarihlidir. Müstensihi bilinmeyen bu eserin sonunda “Ez tefsir-i Hazret-i Hâce-i Pârsâ revvehallâhü rûhahu” (Hâce Pârsâ'nın tefsirinden alınmıştır.) şeklinde Farsça bir ibâre yazılıdır. Buna göre risâlenin Muhammed Pârsâ'nın yazdığı tefsirin ilgili yerinden iktibas edilerek yazıldığı söylenebilir. Buradan hareketle de Pârsâ'nın -en azından- Bakara sûresini tefsir ettiği ileri sürülebilir.

Nüshanın içeriğine gelince, ilgili âyetin tefsirinde vahdet-i vücûd ifadelerine sıklıkla müracaat edilmiştir. Sahâbe, tâbiîn ve diğer tanınmış müfessirlerden iktibaslar yapılarak mezkûr âyetin tefsiri çeşitlendirilmiş ve böylece anlam açısından güçlendirilmiştir. Ayrıca mânayı pekiştirmek için beyitlere yer verilmiştir. Son olarak da âyetin sebep-i nüzûlü ve faziletlerinden bahsedilmiştir.

1.3. Tefsîr-i süver-i semâniye

Nebe' cüzünden Kadr, Beyyine, Zilzâl, Âdiyât, Kâria, Tekâsür, Asr ve Hümeze gibi sekiz sûrenin (97 ila 104. sûreler) Farsça tefsirinden müteşekkil bir eserdir. Arapça nakillerin tercüme edilmeden olduğu gibi aktarıldığı görülen bu tefsirin baş tarafında Fâtîha için yazılan mukaddimedeki cümlelere benzer ifadeleri barındıran bir mukaddime yer almakta, ilaveten birtakım rivayetlere ve görüşlere yer verilmektedir. İstiâze ve bismelenin tefsiri yapıldıktan

sonra mezkûr sûrelerin tefsirine geçilmektedir. Her bir sûrenin girişinde o sûreyle ilgili mekkîlik-medenîlik, âyet, kelime ve harf sayısı, sûrenin fazileti gibi birtakım bilgiler verilmekte ve akabinde sûre, âyet âyet veya birkaç âyet bir arada verilerek tefsir edilmektedir. Mânayı desteklemek için zaman zaman Farsça -bazen de Arapça- şiire müracaat edildiği görülmektedir. Tefsirin 815/1412 yılında Buhara’da kaleme alındığı, zâhirî ve bâtinî yorumun her iki türünün de eserde bir araya getirildiği ve bâtinî yönlerinin Ebû Abdurrahman Sülemî’nin (ö. 412/1021) tefsirinden alındığı anlaşılmaktadır (Ateş, 1998, s. 212).

Muhammed Pârsâ’ya ait bu tefsirin birçok nüshası bulunmaktadır. Bunlardan bazıları çeşitli kaynaklarda zikredilmektedir (Dirâyefî, 1391-94, 8/537-538, 8/824-825; Münzevî, 1348-50, 1/19; Storey, 1927-39, 1/7-8; Storey, 1362, 1/128-129). Bu nüshalardan bazıları için verilen kütüphane kaydının isabetli olmadığı görülmektedir. Nitekim yapılan kimi çalışmalarda söz konusu tefsir nüshalarından birinin Süleymaniye YEK Ayasofya bölümü 84 kayıt numarasıyla 1b-254b varakları arasında yer aldığı belirtilmektedir [Tosun, 2012, s. 227 (243. dipnot)]. Yaptığımız araştırma neticesinde böyle bir kaydın varlığına tesadüf edilmemiş, bilgisi verilen kütüphane kaydının ise bir başka esere, Hâfız Mahmûd el-Vârdârî’nin *Tertîb-i Zîbâ* isimindeki eserine ait olduğu tesbit edilmiştir. Bizzat görerek incelediğimiz ve bir kısmını da temin ettiğimiz Pârsâ’nın bu tefsirine ait nüshalar şunlardır:

1.3.1. Taşkent nüshası

Eserin müellif nüshası, Taşkent’teki Fenler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü Kütüphanesinde 2180 kayıt numarasıyla 2b-234a varakları arasında korunmaktadır. El yazmasının zahriyesinde bazı fevâidin yanı sıra nüsha hakkında bilgiler bulunmaktadır:

این تفسیر حضرت سلطان المحققین فبرهان المفسرین و المحدثین خواجه محمد پارسا است و خط شریف ایشان است قدس الله روحه

العزیز و سه صفحه اول که در میان نو نوشته شده بخط شریف حضرت حقایق پناه معارف دستگاه مولانا نورالدین عبدالرحمن جامی است نور

الله مرقدہ...

Buna göre söz konusu tefsir Muhammed Pârsâ’ya ait olup kendi hattıyla yazılmıştır yani müellif nüshasıdır. Aradaki ilk üç sayfa (muhtemelen vr. 2b-5b veya 6a-10b) ise müellif nüshası olması hasebiyle Abdurrahman Câmî (ö. 898/1492) tarafından -yıpranma nedeniyle eserin gördüğü tamirden olmalı- yeniden yazılmıştır. Nitekim kullanılan kâğıt ve hat bakımından bu varaklar arasında dikkat çekici farklılıklar vardır. Ayrıca ilk başlarda yazı biraz özensiz olsa da giderek daha düzgün bir hâl almaktadır. Sayfa kenarlarında yer yer hâşiyeler bulunan yazmanın ara sayfalarından bazılarının boş bırakıldığı görülmektedir. Bununla birlikte eserde herhangi bir

eksiklik bulunmamaktadır. Yani sekiz sûreye ait tefsirin tamamı noksansız bir şekilde yer almaktadır. Bazı sûrelerin isimleri soluk iken diğer bazıları da (Kadr, Âdiyât, Kâria, ve Hümeze gibi) kırmızı mürekkeple yazılarak belirgin hâle getirilmiştir. Bazen de âyetler belirgin olsun diye nisbeten daha büyük yazılmıştır. Stil farklılığı olmakla birlikte genelde nesih hattıyla yazılan eserin dıştan ölçüsü 28x18 cm, yazı alanı da ortalama 21x11 cm olup satır sayısı 25'tir. Kapakları kalın mukavva üzerine deri kaplamalı olup her iki yüzü de işlemelidir. Kapaklardaki derinin rengi ceviz yeşili, sırt kısmı ise kırmızı renklidir.

Eser üzerinde Özbekistanlı tarih araştırmacısı Nergize Hıdırova'nın nisbeten daha geniş inceleme ve değerlendirmeleri bulunmaktadır. Bizim kendi notlarımızdan aktardıklarımızın bu bulgularla örtüşen yönleri olduğu gibi onlardan ayrılan yönleri de vardır. Bu noktadaki tartışmalara girmeden ve tekrara düşmeden bahis konusu çalışmada özetle şu hususlara yer verildiğini belirtmekle yetiniyoruz:

Müellif nüshasının en sonuna düşülen kayıttan anlaşıldığı kadarıyla eser, Muhammed Pârsâ'nın vefatından yedi yıl önce kaleme alınmıştır. Buna göre tefsirin yazılış tarihi 815/1412'dir. Baş ve son taraflarındaki bazı varaklar tamir edilmiştir. Hemen her varağında 1197/1783 tarihli kütüphane vakıf kaydını gösteren mühür vardır. Baş ve son kısmında ise 1307/1890 tarihli bir başka mühür vardır. Mezkûr kütüphanede Muhammed Pârsâ'nın bundan başka herhangi bir el yazı örneği bulunmadığı için karşılaştırma yapmak mümkün olmamıştır. Aynı şekilde Hâce Pârsâ'nın Tahran'da olduğu söylenen el yazısı örneğiyle de mukayese etme imkânı bulunamamıştır. Hıdırova'nın uzmanlardan edindiğini söylediği bilgiye göre el yazmasında kullanılan kâğıt cinsi Semerkand kâğıdı olup 15. yüzyılın başlarını işaret etmektedir. Bu durum aynı zamanda adı geçen kütüphanede bulunan dönemin Semerkand kâğıdının kullanıldığı farklı mahtût nüshaların örnekleriyle karşılaştırılarak teyit edilmiştir. Yazı için de benzer bir tetkik yapılmış, nüshadaki Molla Câmî yazısı emsalleriyle mukayese edilerek teyidi yapılmıştır. Keza varakların kenarlarındaki bazı hâşiyelerin de Molla Câmî'ye ait olabileceğine dair işaretler tesbit edilmiştir. Ayrıca eser bazı dönemlerde onarılmış ve mevcut ciltlemesi 19. asırda yapılmıştır. Yapılan tahlil ve değerlendirmeler sonucunda söz konusu nüshanın Muhammed Pârsâ'nın kendi el yazısıyla yazılmış müellif nüshası olduğu kanaatine varılmıştır (Hıdırova, 2006, s. 104-108).

1.3.2. Murad molla nüshası

Yukarıdaki müellif nüshasından sonra bilinebilen en eski nüsha Murad Molla nüshasıdır. Abdurrahman Câmî'nin -muhtemelen- müellif nüshasına bakarak istinsah ettiği bu nüsha, Süleymaniye YEK'te 72 envanter numarasıyla kayıtlıdır. 1b-194b varakları (ki nüshanın

yaprakları sayfa usûlü biçiminde numaralandırılmış olsa da üslûp birliği sağlanması açısından bunun varak şeklinde gösterilmesi tarafımızdan uygun görülmüştür.) arasında yer alan ve 21 satırdan oluşan eserin istinsah yeri Herat, tarihi ise 4 Rebülevvel 848/21 Haziran 1444 Pazar'dır. Muhtemelen bu nüsha 815/1412 tarihli müellif nüshasından istinsah edilmiştir. Zira yukarıda bahsedildiği gibi müellif nüshasından kopan bazı sayfalar yine Molla Câmî tarafından yazılmıştır. Ayrıca belirgin olması için âyetler nisbeten daha kalın uçlu bir kalemle yazılmış, üzeri kırmızı renkli bir kalemle çizilmiş ve aynı zamanda harekelenmiştir. Sûre isimleri de kırmızı renkle yazılmıştır. Eserin birçok yerinde sayfa kenarlarına uzun hâşiyeler düşülmüştür. Neredeyse tamamı Arapça olan bu hâşiyelerin kim tarafından yazıldığı tesbit edilememiştir.

Bu arada yeri gelmişken bir hususa temas etmek istiyoruz. O da şudur ki Abdurrahman Câmî hakkında yaptığı araştırmalarla tanınan İranlı yazar A'lâhân Afsahzâd'ın Muhammed Pârsâ'nın bu tefsirinin Câmî tarafından Arapçadan Farsçaya tercüme edildiğini söylediği belirtilmektedir (Acer, 2019, s. 52, 226; Ökten, 2007, s. 66-67). Ancak Afsahzâd'ın serdettiği ve onu kaynak gösteren araştırmacıların da aynen benimsediği [bilhassa Ökten, çalışması boyunca Muhammed Pârsâ'nın bu eserinden "Câmî'nin tercümesi" diye söz etmektedir (Ökten, 2007, s. VI, 68, 308, 398, 409, 419).] bu görüşün doğru olduğunu kabul etmek mümkün görünmemektedir. Zira mezkûr nüshanın ferâğ kaydında (vr. 194b) Muhammed Pârsâ'ya ait bu tefsirin "kitâbet"inin Abdurrahman b. Ahmed el-Câmî'nin eliyle Herat'ta 4 Rebülevvel 848/21 Haziran 1444 Pazar günü yapıldığı yazılıdır. Buna göre o tarihlerde 31 yaşında olan Molla Câmî'nin bu eseri tercüme etmediği, bilakis istinsah ettiği çok açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Ayrıca bu tefsir nüshası önemli miktarda Arapça ibâreler ihtiva etmektedir. Nitekim ferâğ kaydından önceki birkaç sayfanın bile tamamen Arapça olduğu görülmektedir. Bu da söz konusu nüshanın tercüme olmayıp istinsah edilmiş olduğunu göstermektedir. Aynı şekilde el yazmasının vikâyesinde bunun Mevlânâ Câmî'nin hattıyla yazılmış bir nüsha olduğunun kaydedilmiş olması da belirtilen hususu destekleyen bir diğer veridir. Zira Pârsâ'ya ait eserlerin kahir ekseriyeti Farsçayla yazılmıştır. Ayrıca bir hususa daha işaret etmek gerekir ki o da Afsahzâd ve onu referans veren araştırmacıların mezkûr nüshanın ferâğ kaydında olduğunu iddia ettikleri bir bilgidir (Ökten, 2007, s. 66-67). Buna göre -yukarıda belirtilenlerin dışında bir bilgi bulunmamasına rağmen- bahsi geçen kayıta "*Câmî'nin 1444'te Herat'a dönüş yaptığını söylediği*"nin yazılı olduğu öne sürülmektedir ki bu, hatalı bir yorumlamadan kaynaklanmış olmalıdır. Belli ki buradaki tarih ve yer bilgisinden hareketle Molla Câmî'nin hayatıyla ilgili bir çıkarsama yapılmaya çalışılmaktadır. Ancak ferâğ kaydında söz konusu ibâreyi tam olarak karşılayan bir bilgi bulunmamaktadır.

Öte yandan Ömer Nasuhi Bilmen, eserin bu nüshasından Mülk ve Nebe' cüzlerinin bazı sûrelerini ihtiva eden Farsça bir tefsir olarak bahsetmekte ve bunun Kazasker Mehmed Murad (yani şimdilerde Süleymaniye YEK'te bir koleksiyon olan Murad Molla) Kütüphanesinde 73 numarada kayıtlı olduğunu söylemektedir (Bilmen, 1961, 2/411-412). Ancak eserin şu anki kayıt numarası 72'dir. Bu farklılık eski (73) ve yeni (72) numaralandırmadan kaynaklanmış olmalıdır. Zira el yazmasının üzerindeki en eski kayıt numarasının 73, yenisinin ise 72 olduğu görülmektedir. Bununla birlikte Bilmen'in sözünü ettiği bu nüsha, *Tefsir-i Süver-i Semaniye* olup sadece Nebe' cüzünün adı geçen sekiz sûresini ihtiva etmekte, Mülk cüzünden herhangi bir sûreyi içermemektedir.

1.3.3. Esad efendi nüshası

Süleymaniye YEK'in Esad Efendi koleksiyonunda bulunan nüsha, 84 envanter numarasıyla kayıtlı olup 1b-259b varakları arasında yer almakta ve her bir varak 15 satırdan oluşmaktadır. 24 Zilkaade 1059/29 Kasım 1649 senesinde Ahmed b. Hacı Bekir el-Urmevî tarafından Van'da istinsah edilen bu el yazması en az bir önceki nüsha kadar önemlidir. Zira ferâğ kaydında eserin 820 yılının Muharrem'inde (Şubat-Mart 1417) Buhara'da yazıldığı kayıtlıdır. Bu durum, istinsahta kullanılan nüshanın eserin ikinci müellif nüshası ve aynı zamanda tashihli nüsha olduğunu gösterir. Nitekim asıl müellif nüshası 815/1412 tarihlidir. Dolayısıyla Esad Efendi nüshasının bu ikinci müellif nüshasından istinsah edildiğini söyleyebiliriz. Ancak bazı çalışmalarda Esad Efendi nüshasının müellif hattıyla yazılmış bir nüsha olduğu ileri sürülse de (Bardakçı, 2022, s. 143) bu, hatalı olmalıdır. Zira ferâğ kaydında eserin hem yazıldığı tarih hem de istinsah edildiği tarih belirtilmekte ve bu da eserin müellif nüshası olmadığını göstermektedir.

Murad Molla nüshası kadar olmasa bile Esad Efendi nüshasında da sayfa kenarlarına derç edilmiş bir miktar hâşiye bulunmaktadır. Bunların bir kısmı Farsça, bir kısmı da Arapçadır. Âyetlerin üzeri kırmızı renkli kalemle çizilerek belirgin hâle getirilmiştir. Bazen de âyetler kırmızı renkle nakşedilmiştir. Sûrelerin isimleri ise ilgili sayfanın en tepesine yazılmıştır.

1.3.4. Bağdatlı vehbi efendi nüshası

“Tercüme ve Tefsîr-i Süver-i Semâniyye” adıyla kayıtlı olan nüsha, Süleymaniye YEK'in Bağdatlı Vehbi Efendi bölümünde 63 numarayla yer almaktadır. 1a-224b varakları arasında bulunan 19-21 satırdan oluşan bu nüshanın baş tarafından yaklaşık bir sayfalık bir eksiklik vardır. Görünüşe bakılırsa bu sayfa kopup kaybolmuştur. Varak numaralandırması da bu eksiklik hesaba katılmadan yapılmıştır. Ferâğ kaydındaki bilgilere göre eserin ismi *Tefsir-i*

Süver-i Semâniyye olup müellifi Muhammed Pârsâ'dır. Müstensihî Kâsım b. Abdul'âlî, istinsah tarihi ise 911 yılının Zilhicce sonlarıdır (Mayıs 1506). Eserin ismine ilk defa bu nüshada tesadüf edilmektedir. Diğer nüshalara nazaran bazı küçük fazlalıkları ihtiva ettiği göze çarpmaktadır. Bu nüshanın da sayfa kenarlarında yoğun olarak yazılmış hâşiyeler bulunmaktadır. Nisbeten daha okunaklı ve düzenli yazılan bu nüshada âyetler ve sûre isimleri kırmızı renkli bir kalemle yazılmıştır.

1.3.5. Şehîd ali paşa nüshaları

Süleymaniye YEK Şehîd Ali Paşa koleksiyonunda bu tefsirin iki nüshası bulunmaktadır. Bunlardan birinin envanter numarası 113 olup kütüphane kaydında "Tefsîru Hâce Muhammed Pârsâ" ismiyle yer almaktadır. 1b-297b varakları arasında bulunan ve 19 satırdan oluşan el yazmasının vikâyesinde müellifin tam adı yazılı olup devamında *Nefehât*'tan bir miktar alıntı vardır. Ferâğ kaydında istinsahın Şa'bân b. Muzaffer tarafından yapıldığı belirtilmiş ancak herhangi bir tarih verilmemiştir. Nüshada birkaç sayfa dışında neredeyse hiç hâşiye yoktur. Sadece bazı âyetlerde ve sûre isimlerinde ve birkaç kelimedede kırmızı renkli mürekkep kullanılmıştır.

Şehîd Ali Paşa koleksiyonundaki ikinci nüsha da aynı isimde olup 114 numarada ve 1b-196b varakları arasında kayıtlıdır. 23 satırdan oluşan el yazmasının ilk sayfası süslenmiş ve bütün sayfalarda metin kalın bir çerçeve içine alınmıştır. Sayfanın çerçeve dışında kalan yerleri yoğun olarak hâşiye ile doldurulmuştur. Âyetler kırmızı renkli kalemle çizilerek daha belirgin yapılmıştır. Ta'lik hattıyla yazılan nüshanın ferâğ kaydında müstensih Ağazâde Ahmed b. Muhammed el-İstanbulî, eseri Abdurrahman Câmî'nin Herat nüshasından (mezkûr Murad Molla nüshası) kopya ederek 12 Şevval 1122/4 Aralık 1710 Perşembe günü yazımını tamamladığını kaydetmiştir.

1.3.6. Muhtasar nüshalar

Bu tefsirin bazı nüshaları sadece Kadr ve Beyyine sûrelerini yani sekiz sûrenin ilk ikisini içermektedir. Bunun bir örneği *Tefsîru Sûreteyi'l-Kadr ve'l-Beyyine* ismiyle kayıtlı Laleli nüshasıdır. 3655/1 kayıt numarasıyla Süleymaniye YEK'teki bir mecmuada olup 1b-60a varakları arasındadır. 19 satırdan oluşan bu nüshada sûre isimleri kırmızı mürekkeple yazılmış, âyetler daha iri harflerle yazılıp kırmızı renkle harekelenmiştir. Tefsirin herhangi bir yerinde başka bir ihtisarin varlığının gözlenmediği bu nüsha muhtemelen Bağdatlı Vehbi Efendi nüshasından kopya edilmiştir. Bununla birlikte yazmada herhangi bir istinsah tarihi olmadığı

gibi sayfa kenarlarında hâşiye de yoktur. Eserin sonlarına doğru nemden dolayı yazının mürekkebi dağılmıştır. Bu yüzden oluşan lekeler kısmen yazının okunaklılığını etkilemiştir.

Diğer örnek ise Nafiz Paşa nüshasıdır. *Tefsîr-i Sûre-i Kadr ve Sûre-i Lem Yekûn* ismiyle Süleymaniye YEK'te 73 numarada kayıtlıdır. 2b-51a varakları arasında yer alan ve her bir varağı 21 satırdan oluşan bu tefsir yazı karakteri bakımından bir öncekine benzemektedir. Yani âyetler nisbeten daha büyük ölçüdeki harflerle yazılarak kırmızı renkle harekelenmiştir. Sûre isimleri ise sadece kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Eserin zahriyesinde fevâid kabîlinden bazı bilgiler mevcuttur. Aralarındaki fark ise bu nüshanın sayfa kenarlarında hâşiye bulunmasıdır. El yazmasının sonunda mukabele ve arz kaydı bulunmaktadır. Buradaki bilgilere göre söz konusu mukabele ve arzın 4 Zilhicce 823/10 Aralık 1420 yılında yani Muhammed Pârsâ'nın vefatından bir yıl sonra yapıldığı görülmektedir. Bu da nüshanın çok eski olduğunu göstermektedir. Bu nüshaya benzer bir şekilde yazılmış bir başka nüsha daha bulunmaktadır [bk. Kitâbhâne ve Mûze-i Millî-yi Melik (Tahran), No. 182/4, vr. 23b-42a]. Ayrıca Nafiz Paşa nüshası çerçevesinde bir bildiri yazılmıştır. Ancak hemen belirtelim ki besmelenin tefsirinden söz eden bu tebliğ oldukça yüzeyseldir ve pek çok hata barındırmaktadır (Asım, 2018, s. 4-9).

2. Muhammed Pârsâ'nın Tefsiri ile İlgili Diğer Hususlar

Bu başlık altında Muhammed Pârsâ'nın tefsiriyle ilgili bazı hususlar ele alınacaktır. Bunlardan biri Pârsâ'nın tefsirinin kaynakları, diğeri de bu tefsirin kendisinden sonraki tesirleridir. Yani sıra eser üzerine yapılmış akademik çalışmalar da bu başlık altında verilmiştir. Ayrıca bu tefsire ait olduğu sanılan bazı yazma eser nüshalarının kimi araştırmacılar tarafından yanlışlıkla Pârsâ'ya nisbet edilmesidir. İlgili husus tartışılarak bir sonuca bağlanmaya çalışılmıştır.

2.1. Tefsirinin kaynakları

Muhammed Pârsâ, tefsirini kaleme alırken pek çok kaynaktan istifade etmiştir. Onun kullandığı bu kaynaklar hem Arapça hem de Farsçadır. Nitekim tefsirindeki ibarelerin Arapça ve Farsça oluşundan bunu rahatlıkla anlamak mümkündür. Söz konusu kaynaklardan yararlanırken bazen eserin veya müellifinin ismini kaydetmiş, bazen de herhangi bir isim zikretmemiştir. Müracaat ettiği tefsir, hadis, tasavvuf ve lügat türü kaynaklardan sıkça nakillerde bulunmuştur. Bu itibarla tefsirinde kendisine ait görüşlere çok az rastlandığı anlaşılmaktadır (Gülderrih & Mâlmîr, 1399, s. 204-205). Kaynaklarındaki çeşitlilik hem Pârsâ'nın ilmî vukûfiyetini ve yetkinliğini hem de tefsirinin yorum zenginliğini göstermesi bakımından önem arz etmektedir. Yani kaynaklarındaki nicelik ve niteliğin tefsirindeki yorum farklılığına ve genişliğine yansıdığı anlaşılmaktadır. Sözü edilen kaynaklar şunlardır:

2.1.1. Tefsire dair kaynakları

1. Sehl Tüsterî'nin (ö. 283/896) *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-'azîm*'i (*Tefsîrû't-Tüsterî*)
2. İmâm Mâtürîdî'nin (ö. 333/944) *Te'vîlâtü Ehli's-sünne*'si
3. Hakîm Semerkandî olarak tanınan Ebu'l-Kâsım Semerkandî'nin (ö. 342/953) *Tefsîr-i İhkâk*'ı
4. Ebû Abdurrahman Muhammed b. Hüseyin es-Sülemî'nin (ö. 412/1021) *Hakâiku't-tefsîr*'i
5. Sa'lebî'nin (ö. 427/1035) *el-Keşf ve'l-beyân*'ı
6. Abdülkerîm el-Kuşeyrî'nin (ö. 465/1072) *Letâ'ifü'l-işârât*'ı
7. Vâhidî'nin (ö. 468/1076) *el-Vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz*'i ile *Esbâbü'n-nüzûl*'ü
8. İmâm Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) *Cevâhirü'l-Kur'ân ve dürerüh* adlı eseri
9. Ebû Hafs Necmeddîn Ömer en-Neseî'nin (ö. 537/1142) *et-Teysîr fî ('ilmi)'t-tefsîr* ile *el-Kâfi* (?) isimli eserleri
10. Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *el-Keşşâf*'ı
11. Secâvendî'nin (ö. 560/1165) *'Aynü'l-me'ânî fî tefsîri's-seb'i'l-mesânî*'si ile günümüze ulaşmayan (İbrahimoğlu, 2023, s. 336) *Hadâiku'l-hakâik*'ı
12. Rûzbihân Baklî'nin (ö. 606/1209) *'Arâ'isü'l-beyân fî hakâ'iki'l-Kur'ân*'ı
13. Fahreddin er-Râzî'nin (ö. 606/1210) *et-Tefsîrû'l-kebîr* olarak da bilinen *Mefâtîhu'l-gayb*'ı
14. Kurtubî'nin (ö. 671/1273) *el-Câmi'u li-ahkâmi'l-Kur'ân*'ı
15. Abdürrezzâk Kâşânî'nin (ö. 736/1335) *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*'ı
16. Nisâbûrî'nin (ö. ?) *Tefsîr-i besâir-i yemînî*'si (Gülderrih & Mâlmîr, 1399, s. 205-206)

2.1.2. Hadis kaynakları

1. İmâm Mâlik'in (ö. 179/795) *el-Muvatta*'ı
2. İmâm Buhârî'nin (ö. 256/870) *el-Câmi'u's-sahîh*'i
3. İmâm Müslim'in (ö. 261/875) *el-Câmi'u's-sahîh*'i
4. Ebû Dâvûd'un (ö. 275/889) *Sünen*'i
5. Tirmizî'nin (ö. 279/892) *Sünen*'i
6. Nesâî'nin (ö. 303/915) *Sünen*'i
7. Hakîm Tirmizî'nin (ö. 320/932) *Nevâdiru'l-usûl fî ma'rifeti ahbâri'r-Resûl*'u
8. Muhyissünne Ferrâ' el-Begavî'nin (ö. 516/1122) *Şerhu's-sünne*'si
9. Mecdüddîn İbnü'l-Esîr'in (ö. 606/1210) *Câmi'u'l-usûl li-ehâdîsi'r-Resûl*'ü (Gülderrih & Mâlmîr, 1399, s. 205)

2.1.3. Tasavvufî kaynakları

1. Hakîm Tirmizî'nin (ö. 320/932) *Hatmü'l-evliyâ'sı*
2. Ebû Tâlib el-Mekkî'nin (ö. 386/996) *Kûtü'l-kulûb'u*
3. Ebû İbrâhîm İsmâil b. Muhammed el-Müstemlî'in (ö. 434/1043) Kelâbâzî'nin (ö. 380/990) *Ta'arruf* una yazdığı şerh (Gülderrih vd., 1401, s. 312-317)
4. Hâce Abdullah Ensârî Herevî (ö. 481/1089) *Menâzilü's-sâ'irîn*'i ve bazı şerhleri
5. İmâm Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn, Kimyâ-yı Sa'âdet* (Gülderrih vd., 1401, s. 318-319), *el-Maksadü'l-esnâ fi şerhi esmâ'illâhi'l-hüsnâ, el-Erba'in fi usûli'd-dîn* ve *Mecmûa-i resâil* isimli eserleri (Gülderrih vd., 1400, s. 250-259)
6. Rûzbihân Baklî'nin (ö. 606/1209) *'Arâ'isü'l-beyân fi hakâ'iki'l-Kur'an'*
7. Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin (ö. 638/1240) *el-Fütühâtü'l-Mekkiyye'si*
8. Necmeddîn Dâye er-Râzî'nin (ö. 654/1256) *Mirsâdü'l-'ibâd mine'l-mebde' ile'l-me'âd'* (Gülderrih vd., 1401, s. 319-321)
9. Ebû Hafs Şihâbüddîn Ömer es-Sühreverdî'nin (ö. 632/1234) *'Avârifü'l-ma'ârif*'inin İzzeddin Mahmûd Kâşânî (ö. 735/1334) tarafından *Misbâhu'l-hidâye ve miftâhu'l-kifâye* (Gülderrih vd., 1401, s. 321-324) adıyla yapılan Farsça tercümesi (Gülderrih & Mâlmîr, 1399, s. 206)

2.1.4. Lügavî kaynakları

1. İsmâil b. Hammâd el-Cevherî'nin (ö. 400/1009'dan önce) kısaca *Sihâh* olarak bilinen *Tâcü'l-luga ve sihâhu'l-'Arabiyye'* seyr ilallâh
2. Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *Esâsü'l-belâga'sı* (Gülderrih & Mâlmîr, 1399, s. 206)

2.2. Tefsirinin dil ve üslup özellikleri

Muhammed Pârsâ'nın tefsiri üzerinde araştırma ve incelemelerde bulunan ve eserin bir kısmını tahkik eden İranlı araştırmacı Süheyl Yârî Gülderrih, mezkûr tefsirin dil ve üslup özellikleri hakkında birtakım tesbitlerde bulunmuştur. Onun tesbitlerine göre Pârsâ'nın tefsiri şu özelliklere sahiptir:

Pârsâ, özellikle bazı tasavvufî kavramların izahında sözü gereğinden fazla uzatır (itnâb). Konuyu anlatırken Arapça ifadeler ile Farsça cümleleri bir arada verir. Bazı durumlarda kısa cümlelerle meramını ifade etmeye çalışır. “O” (و) zamirini cansız varlıklar için de kullanır. Vâv-ı hâliyeyi Arapçadaki şekliyle kullanır. Nî (ن) edatını ne (نه) yerine kullanır. Ba (ب) edatına be (به) mânası verir. Ye (ي) harfini muhtelif mânalarda kullanır. Sıfat ve mevsûfun uyumunu

Arapçadaki gibi yapar. Râ (را) edatını mef'ûlsüz getirir. Mer... râ (مر... را) kullanımını eski Farsça metinlerindeki gibi yapar. Bazen aynı zamirleri veya fiilleri tekrar eder. Bazen fiilleri karinelî veya karinesiz bir şekilde hazfeder. Eski bazı kelimelerin veya lehçelerin kullanımlarına başvurur. İlginç bazı terkipler oluşturur. Öte yandan Pârsâ'nın tefsiri edebî açıdan da bazı özellikler arz eder. Meselâ secîye başvurur. Teşbihi kullanır. Arapça ve Farsça şiiirlerle istişhad eder. (Gülderrih & Mâlmîr, 1399, s. 207-210; Gülderrih vd., 1401, s. 307-311).

2.3. Tefsirinin etkileri

Hâce Pârsâ'nın bu tefsirinin kaleme alındığı zamandan beri bazı eserlere kaynaklık teşkil ettiği görülmektedir. Meselâ Mîr Abdülevvel (ö. 905/1500) tarafından kaleme alınan ve Ubeydullah Ahrâr'ın hayatı ve sözlerinin anlatıldığı eserde bu tefsire atıf vardır (Nîşâbü'rî, 1380, s. 172, 321). Bu durum, aynı zamanda Ubeydullah Ahrâr'ın sohbetlerinde bu tefsirden istifade ettiğini de göstermektedir. İmâm Rabbânî'nin halifesi Muhammed Hâşim Kişmî, *Nesemâtü'l-kuds* isimli eserinde *Reşehât* müellifinin babası Hüseyin Vâiz-i Kâşifi'nin *el-Cevâhir* adlı tefsirinde Muhammed Pârsâ'nın tefsirinden çokça nakilde bulunduğunu kaydetmiştir (Gülderrih & Mâlmîr, 1399, s. 206; Kişmî, 1375, s. 128). İsmâil Hakkı Bursevî (ö. 1137/1725), tasavvufî tefsirinde bu eserden faydalanmıştır (Bursevî, 1330, 10/484). Son dönem Osmanlı âlimlerinden Seyyid Mehmed Tevfik Efendi (ö. 1274/1858), Molla Câmî'nin şiiirlerini şerh ettiği eserinde Pârsâ'nın tefsirinden istifade etmiştir (Tevfik Efendi, 2019, s. 200). Ayrıca H 10. asır Şii müfessirlerinden Molla Fethullah Kâşânî (ö. 988/1580) *Menhecü's-sâdikîn fi ilzâmi'l-muhâlifîn* isimli eserinde Pârsâ'nın mezkûr tefsirinden nakilde bulunmuştur (Gülderrih & Mâlmîr, 1399, s. 207).

2.4. Tefsiri üzerine yapılmış akademik çalışmalar

Muhammed Pârsâ'nın bu tefsiri üzerine bazı akademik çalışmaların yapıldığı görülmektedir. Bu hususta bir yazı kaleme alan ilk kişinin Hasan Ensârî olduğu ve yazının da “Hâce Muhammed Pârsâ'nın Abdurrahman Câmî'nin hattıyla yazılmış Kur'ân tefsirine dair nüshası” çerçevesinde olduğu kaydedilmektedir (Gülderrih & Mâlmîr, 1399, s. 201). Ayrıca eserin ilk yarısının İran'daki Râzî Üniversitesi Beşerî Bilimler ve Edebiyat Fakültesi Fars Dili ve Edebiyatı Bölümünde Süheyl Yârî Gülderrih tarafından HŞ 1397/2018 yılında doktora tezi olarak tahkik edildiği ve ardından bir makaleyle tanıtıldığı (Gülderrih & Mâlmîr, 1399, s. 199-221) bilinmektedir. Özette verilen bilgiye göre tahkikin Türkiye'deki üç nüshaya göre yapıldığı belirtilmektedir (Gülderrih, 1397). Bu nüshaların Murad Molla 72, Esad Efendi 84 ve Nafiz Paşa 73 numarasıyla kayıtlı olanlardan oluştuğu görülmektedir. Tanıtım amacıyla yazılan

makalede ise dört nüsha tanıtılmaktadır (Gülderrih & Mâlmîr, 1399, s. 211-215). Bahsi geçen üç nüshadan sonuncusunun sadece Kadr ve Beyyine sûrelerini ihtiva ettiği bilinmektedir. Bununla birlikte muhakkik bu nüshanın birçok sayfasının eksik olduğunu ileri sürmektedir. Oysaki bu nüshanın sadece iki sûreyi ihtiva etmesi bir eksiklik değil onun bir özelliğidir. Öte yandan Türkiye'deki kütüphanelerde bu esere ait bilinen nüshalar, yukarıda geçtiği üzere, bahsedilenden daha fazladır.

Bu tefsirin bir başka kısmı da yine İran'da çalışılmıştır. Meşhed Firdevsî Üniversitesi Şehîd Mutahharî İlahiyat ve İslâmî İlimler Fakültesi Kur'ân ve Hadîs Anabilim Dalında Abdurrahman İlmî tarafından HŞ 1398/2019 yılında yüksek lisans tezi olarak hazırlanan bu bölüm, Fâtiha, Kadr ve Beyyine sûrelerini ihtiva etmektedir. Gerek Türkiye gerekse İran'daki muhtelif nüshalara istinaden yazılan tezde ayrıca Pârsâ'nın tefsir yöntemi de incelenmektedir (İlmî, 1398, s. 28-44).

2.5. Tefsiriyle ilgili bazı yanlış nisbetler

İngiliz oryantalist Charles A. Storey (1888-1968), Farsça el yazmalarını tanıttığı kitabında Hâfızuddîn el-Kebîr el-Buhârî'ye (ö. 693/1294) nisbetle Süleymaniye YEK Fatih bölümü 645 numarada (vr. 1b-96a) kayıtlı *el-Müstahlas fi't-tefsîr* adındaki bir tefsir nüshasından bahsetmektedir. Hâşiyede düştüğü nota göre Storey, Alman filolog Paul Horn'un (1863-1908) iddiasına dayanarak bu tefsir nüshasının Muhammed Pârsâ'ya ait olabileceğini öne sürmektedir (Storey, 1927-39, 1/31). Duruma bakılırsa her iki şarkiyatçının da söz konusu tefsir nüshasını (eserin Türkiye'deki diğer nüshaları için bk. Storey, 1362, 1/285-286) görmediği anlaşılmaktadır. Ferâize dair şerhle (vr. 97b-139a) bir arada bulunan ve vakfedildiği görülen bu el yazması eser incelendiğinde hemen baş tarafında bunun Hâfızuddîn Kebîr Buhârî'ye ait *el-Müstahlas* adında Farsça bir tefsir olduğunun yazıldığı görülmektedir. Dolayısıyla eserin Hâce Pârsâ'yla herhangi bir ilgisinin bulunmadığı anlaşılmaktadır. Müellife ait en mühim eser olarak kabul edilen mezkûr el yazması tefsirin muhtevasına bakıldığında eserde baştan sona 114 sûrenin tamamının ele alındığı görülmektedir. Hacim bakımından küçük ancak içerik açısından kıymetli olan bu el yazmasında klasik bir tefsirden ziyade üzerinde durulan âyetlerdeki bazı kelimelerin veya kavramların Farsça karşılığı ve anlamı verilerek açıklanmaktadır. Bazen de basit gramer (sarf ve nahiv) bilgileri verilmekte ve sözcüklerin îrabına temas edilmektedir. Bu bakımdan esere Kur'ân'ın Farsça mealî veya bir Kur'ân lügatî nazarıyla bakılabilir. Nitekim Süleymaniye YEK Ayasofya bölümünde müellife ait aynı eserin üç farklı nüshası [4664 (142 vr.), 4666 (103 vr.) ve 4837 (48 vr.)] *Lügat-ı Kur'âniyye* adıyla ve içeriğine uygun bir

isimlendirmeye kayıtlıdır (eser ve müellifi için bk. Nevşâhî, 1375, 2/386). Eser İran'da tahkik edilip basılmıştır (Buhârî, 1365).

SONUÇ

Muhammed Pârsâ, dinî ilimlerin hemen her alanında Arapça veya Farsça olarak eser telif etmiştir. Onun Farsça olarak kaleme aldığı eserlerden biri de tefsir alanındadır. Pârsâ'nın tam bir Kur'ân tefsiri yazıp yazmadığı tartışmalıdır. Bununla birlikte onun yazdığı bu tefsirin tam bir Kur'ân tefsiri olması imkân dâhilindedir. Zira hem Pârsâ'nın yaşadığı dönemle ilgili bazı kaynaklardaki ifadeler hem de bu tefsirden günümüze ulaşan kısımlar incelendiğinde onun baştan sona tam bir Kur'ân tefsiri yazdığı söylenebilir. Ancak kütüphanelerde veya kütüphane kayıtlarında böyle bir tefsirin izine rastlanılmaması bu iddianın -şimdilik- geçerliliğini zayıflatmaktadır. Yapılacak yeni araştırmalarla ve kütüphanelerin tozlu raflarındaki el yazması eserlerin gün yüzüne çıkarılmasıyla bunun isbât edilmesi mümkündür. Bir başka ihtimale göre Muhammed Pârsâ, tam bir Kur'ân tefsirini yazmaya niyetlenmiş ve bunun bazı kısımlarını yazmış ancak bunu tamamlamaya ömrü vefa etmemiştir.

Muhammed Pârsâ'nın yazdığı tefsirden geriye kalan üç ayrı kısım günümüze ulaşmıştır. Bunlar; Fâtiha sûresinin tefsiri, Âyetü'l-kürsî'nin tefsiri ve otuzuncu cüzden seçilmiş sekiz sûrenin tefsirinden ibarettir. Zikredilen bu kısımlardan her birinin Türkiye ve dünya kütüphanelerinde muhafaza edilen muhtelif nüshaları bulunmaktadır. Fâtiha sûresi tefsirinin bilinebilen iki nüshası Türkiye'dedir. Âyetü'l-kürsî tefsirinin tesbit edilebilen yegâne nüshası, Özbekistan'ın başkenti Taşkent'teki Fenler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü Kütüphanesindedir. Nebe' cüzünden (30.) Kadr, Beyyine, Zilzâl, Âdiyât, Kâria, Tekâsür, Asr ve Hümeze şeklindeki sekiz sûrenin tefsirinden müteşekkil bu eserin ise birçok kütüphanede nüshası bulunmaktadır. Eserin müellif nüshası, Taşkent'teki Fenler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü Kütüphanesinde korunmaktadır. Müellif nüshasından sonra bilinebilen en eski nüsha da Abdurrahman Câmî'nin istinsah ettiği Süleymaniye YEK'teki Murad Molla nüshasıdır. Süleymaniye YEK Esad Efendi koleksiyonundaki 24 Zilkaade 1059/29 Kasım 1649 tarihli nüsha ise en az bir önceki nüsha kadar önemlidir. Zira ferâğ kaydında eserin 820 yılının Muharrem'inde (Şubat-Mart 1417) Buhara'da yazıldığı belirtilmektedir ki bu da eserin ikinci müellif nüshası ve aynı zamanda tashihli olduğunu göstermektedir. Bağdatlı Vehbi Efendi nüshası ile Şehîd Ali Paşa'daki iki nüsha dışında eserin bazı muhtasar nüshaları da bulunmaktadır.

Muhammed Pârsâ'nın bu tefsiri çok sayıda kaynağa sahiptir. Kaynaklarının çeşitliği ve zenginliği onun ilmî şahsiyetini gösterdiği gibi tefsirinin yorum genişliğini ve farklılığını da göstermektedir. Eserine ait bu kaynakları tefsir, hadis, tasavvuf ve lügat kitapları olarak tasnif

etmek mümkündür. Tefsire dair kaynaklar gerek rivayet ve dirayet türü tefsir örneklerini gerekse işarî tefsir türünün klasik numunelerini ihtiva etmektedir. Hadisteki kaynakları da aynı şekilde ilk dönem hadis literatürünün seçkin eserlerinden oluşmaktadır. Ayrıca sonraki dönem derleme türü hadis kitapları da onun kaynakları arasında yer almaktadır. Tefsirin tasavvufi kaynakları da aynı şekilde geniş bir yelpazeyi andırmaktadır. Hem klasik tasavvuf eserlerine hem de onlara dair yazılmış şerhlere müracaat edildiği görülmektedir. Tefsirde lügavî izahlar ihmal edilmediği gibi bu hususta da bazı kaynaklara başvurulmuştur.

Pârsâ'ya ait tefsirin kendine has birtakım dil ve üslup özellikleri taşıdığı ve bazı edebî hususiyetleri hâiz olduğu belirtilmektedir. Meselâ tasavvufî kavramların izahında sözü fazla uzattığı, Arapça ve Farsça ifadeleri bir arada verdiği, meramını kısa cümlelerle ifade ettiği, aynı zamirleri veya fiilleri tekrar ettiği, eski bazı kelimeleri veya lehçeleri kullandığı, ilginç bazı terkipler oluşturduğu kaydedilmektedir. Pârsâ'nın ayrıca secîye başvurduğu, teşbihi kullandığı, Arapça ve Farsça şiirlerle istişhad ettiği ifade edilmektedir.

Muhammed Pârsâ'nın sekiz sûre tefsiri, ilim ve tasavvuf çevrelerinde etkili olup tutulmuş ve bazı kimseler tarafından referans gösterilmiştir. Aynı tefsir üzerine yüksek lisans ve doktora seviyesinde bazı akademik çalışmalar yapılmış ve bu eser, yazılan makalelerle ilim dünyasına tanıtılmıştır. Ayrıca kütüphane kayıtlarında farklı müelliflerin tefsire dair kimi eserlerinin de bazı araştırmacılar tarafından Muhammed Pârsâ'ya ait olabileceği ileri sürülmüş ve bu yanlış nisbet, tarafımızdan yapılan izahlarla ilmî çerçevede tartışılarak düzeltilmiştir.

KAYNAKÇA

- Acer, A. (2019). *İbnü'l-arabî takipçisi olarak abdurrahman câmi ve şerhu fusûsi'l-hikem'i: tahkik ve inceleme*. (YÖK Tez Merkezi, Doktora). Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi.
- Asım, M. S. (2018). *İşârî tefsir geleneğinde hâce muhammed pârsâ'nın yeri. Hâcegân-nakşebendiya tarikatının cehân tsivilizetsiyasi tarihinde tutgen örneği (27 Nisan 2018 Buhara) materielleri toplamı*. (ss. 4-9). Buhara Devlet Üniversitesi Yayınları.
- Atâî, N. (1268). *Hadâiku'l-hakâik fî tekmeleti'ş-şekâik: Zeyl-i şekâik*, Matbaa-i Âmire.
- Ateş, S. (1998). *İşârî tefsir okulu*. Yeni Ufuklar Neşriyat.
- Âteşincân, B. (1380). "Muhammed-i Pârsâ". *Dânişnâme-i edeb-i fârsî: edeb-i fârsî der âsyâ-yi miyâne*. (1/796-798). Sâzmân-ı Çâp u İntişârât-ı Vezâret-i Ferheng u İrşâd-ı İslâmî.
- Babanzâde, İ. P. (1951-55). *Hediyyetü'l-ârifîn esmâ'ü'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn*. Millî Eğitim Basımevi.
- Bardakçı, M. N. (2022). *Hâce muhammed pârsâ ve nakşibendilik*. Rağbet Yayınları.
- Bilmen, Ö. N. (1961). *Büyük tefsir tarihi (Tabakâtü'l-müfessirîn)*. Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Buhârî, E. M. *er-Risâletü'l-bahâiyye*. Râşid Efendi YEK, 1110/1, 1b-144a.
- Buhârî, M. (1365). *el-Müstahlas fî tercümâni'l-kur'ân: Cevâhiru'l-kur'ân*. Merkez-i Neşr-i Ferhengi-yi Recâ.
- Bursevî, İ. H. (1330). *Rûhu'l-beyân fî tefsîri'l-kur'ân*, Matba'atü Osmâniyye.
- Câmî, N. A. (1373). *Nefehâtü'l-üns min hazarâti'l-kuds*. İntişârât-ı İttılâât.
- Dirâyetî, M. (1391-94). *Fihristgân-ı nushahâ-yi hattî-yi îrân*. Sâzmân-ı İsnâd ve Kitâbhâne-i Millî-yi Cumhûrî-yi İslâmî-yi İrân.
- Edirnevî, A. b. M. (1997). *Tabakâtü'l-müfessirîn*, Mektebetü'l-Ulûmi ve'l-Hikem.
- Gülderrih, S. Y. (1397). *Tashîh, tahşiye ve ta'lîka ber nîme-i nohost-i tefsîr-i semâniye-i hâce muhammed pârsâ*. (İran doc., Doktora). Râzî Üniversitesi.
- Gülderrih, S. Y. & Mâlmîr, M. İ. (1399). Mu'arrifi vü berresî-yi tefsîr-i semâniye-i hâce muhammed-i pârsâ ve nükâtî derbâre-i hayât u âsâr-ı vey. *Âyine-i mîrâs*, 18(67), 199-221.
- Gülderrih, S. Y. & Mâlmîr, M. İ. & Sâlimiyân, G. (1400). Te'sîr-i âsâr-ı gazzâlî ber nîme-i nohost-i tefsîr-i semâniye-i hâce muhammed-i pârsâ. *Pijûhişhâ-yi nesr u nazm-ı fârsî*, 5(12), 247-261.
- Gülderrih, S. Y. & Mâlmîr, M. İ. & Sâlimiyân, G. (1401). Te'sîr-i mütûn-ı sûfiyâne-i fârsî ber tefsîr-i semâniye-i hâce muhammed-i pârsâ. *Kohennâme-i edeb-i pârsî*, 13(2), 303-326.
- Hamidullah, M. & Yaşaroğlu, M. (1991). *Kur'ân tarihi (Çev. Mehmet Sait Mutlu) ve kur'ân-ı kerîm'in türkçe terceme ve tefsirleri bibliyografyası*. Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

- Hıdırova, N. (2006). *Hâce muhammed pârsâ'nın hâcegân-nakşbendiyye tarikatining rivaclenişide tutgen örne ve roli (14. asr ahiri-15. asr başleri)*. Özbekistan Cumhuriyeti Fenler Akademisi.
- Irâkî, A. T. (1354). *Mukaddime*. Muhammed Pârsâ. *Kudsiyye: kelimât-ı Bahâeddîn Nakşbend*'in içinde. (ss. 9-92). Kitâbhâne-i Tahûrî.
- İbn Arabşâh, Ş. (1986). *'Acâibu'l-makdûr fi nevâibi Teymûr*. Müessesetü'r-Risâle.
- İbn Tağrîberdî, Y. (1963). *en-Nücûmü'z-zâhire fi mülûki mısır ve'l-kâhire*. Vizâretü's-Sekâfe ve'l-İrşâdî'l-Kavmî.
- İbnü'l-İmâd, A. (1993). *Şezerâtü'z-zeheb fi ahbâri men zeheb*. Dâru İbni Kesîr.
- İbrahimoğlu, A. (2022). Muhammed pârsâ'nın başyapıtı faslı'l-hitâb. *Şarkiyat*, 14(3), 1116-1143. <https://doi.org/10.26791/sarkiat.1189871>.
- İbrahimoğlu, A. (2023). *Bir sûfî müderris portresi muhammed pârsâ*. İlahiyat Yayınları.
- İlmî, A. (1398). *Tashîh ve tahkîk-i bahşî ez tefsîr-i hâce muhammed pârsâ (sûrehâ-yı fâtiha, kadr ve beyyine) ve revîş-i tefsîr-i vey*. (İran doc., Yüksek Lisans). Meşhed Firdevsî Üniversitesi.
- Karaismailoğlu, A. (1999). "Hüseyin Vâiz-i Kâşifi". *Türkiye diyanet vakfı islâm ansiklopedisi*. (19/16-18). TDV Yayınları.
- Kâtib, Ç. (1941). *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*. Maârif Matbaası.
- Kerbelâî, H. H. (1344-49). *Ravzâtü'l-cinân ve cennâtü'l-cenân*. Bungâh-ı Terceme vü Neşr-i Kitâb.
- Kişmî, H. (1375). *Tashîh-i nesemâtü'l-kuds min hadâiki'l-üns*. (İran doc., Doktora). Tahran Üniversitesi.
- Mehmed Tâhir, B. (1333-42). *Osmanlı müellifleri*, Matbaa-i Âmire.
- Münzevî, A. (1348-50). *Fihrist-i nüshahâ-yı hattî-yi fârsî*. Müessese-i Ferhengî-i Mıntikaî.
- Nevşâhî, Â. (1375). "Buhârî, Muhammed b. Muhammed". *Dânişnâme-i cihân-ı İslâm*. (2/386). Bünyâd-ı Dâiretü'l-Ma'ârif-i İslâmî.
- Nişâbûrî, A. (1380). "Melfûzât-ı Ahrâr". *Ahvâl ve sohenân-ı Hâce 'Ubeydullâh Ahrâr*. (ss.142-324). Merkez-i Neşr-i Dânişgâhî.
- Ökten, E. İ. (2007). *Jâmî (817-898/1414-1492): his biography and intellectual influence in herât*. (UMI Microform, Doktora). The University of Chicago.
- Özcan, A. (1994). "Ebülfazl Mehmed Efendi". *Türkiye diyanet vakfı islâm ansiklopedisi*. (10/356-57). TDV Yayınları.
- Pâketçî, A. (1385). "Tefsîr". *Dâiretü'l-ma'ârif-i bozorg-i islâmî*. (15/680-742). Merkez-i Dâiretü'l-Ma'ârif-i Bozorg-i İslâmî.
- Pârsâ, M. (935). *Tefsîr-i sûretü'l-fâtiha (Tefsîr-i sûre-i fâtihatü'l-kitâb)*. Hasan Paşa YEK, No. 125/3, vr. 149b-173b.

- Pârsâ, M. (1042). *Tefsîr-i âyetü'l-kürsî*. Özbekistan Fenler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü Kütüphanesi, No. 5038/2, vr. 174b-175b.
- Pârsâ, M. (815). *Tefsîr-i süver-i semâniye*. Özbekistan Fenler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü Kütüphanesi, No. 2180, vr. 2b-234a.
- Pârsâ, M. (848). *Tefsîr-i süver-i semâniye*. Süleymaniye YEK, Murad Molla, No. 72, vr. 1b-194b.
- Pârsâ, M. (1059). *Tefsîr-i süver-i semâniye*. Süleymaniye YEK, Esad Efendi, No. 84, vr. 1b-259b.
- Pârsâ, M. (ts.). *Tefsîru sûreteyi'l-kadr ve'l-beyyine*. Süleymaniye YEK, Laleli, No. 3655/1, vr. 1b-60a.
- Safâ, Z. (1364). *Târîh-i edebiyât der îrân ez pâyân-ı karn-ı heştom tâ evâyil-i karn-ı dehom-i hicrî*, İntişârât-ı Firdevsî.
- Safî, F. A. (2536). *Reşehât-ı aynü'l-hayât*. İntişârât-ı Bünyâd-ı Nîkûkârî-yi Nûriyânî.
- Sehâvî, Ş. (ts.). *ed-Dav'ü'l-lâmi' li-ehli'l-karni't-tâsi'*. Dâru'l-Cîl.
- Storey, C. A. (1362). *Edebiyyât-ı fârsî ber mebnâ-yı te'lîf-i istori* (Çev. Yahyâ Âryenpûr v.d.). Müessese-i Mutâleât ü Tahkîkât-ı Ferhengî.
- Storey, C. A. (1927-39). *Persian literature: A bio-bibliographical survey*.
- Süreyyâ, M. (1308-11). *Sicill-i osmânî yâhûd tezkire-i meşâhîr-i osmâniyye*, Matbaa-i Âmire.
- Tevfik Efendi, S. M. (2019). *Neş'e: Molla câmi şiiirlerinin şerhi*. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- Tosun, N. (2012). *Bahâeddîn nakşbend: Hayatı, görüşleri, tarîkatı*. İnsan Yayınları.